

SIMON JÓZSEF

Christian Francken és Sárközi Bálint*

A radikális protestantizmus és a kriptó-kálvinizmus viszonyához
egy 1589-es heidelbergi nyomtatvány alapján

Christian Francken

Christian Francken (1549–1610 után) életútjának és intellektuális teljesítményének vizsgálata egy idősebb kutatógeneráció tagjaihoz kötődik. A két alkalommal, 1585-ben, valamint 1589 és 1593 között Erdélyben tartózkodó gondolkodó európai összehasonlításban is egyedülálló – radikális valláskritikai tartalmuk miatt lappangó vagy éppen a szerzőjüket fel nem tüntető – műveit főként Keserű Bálint¹ és Pirnát Antal² kutatásai tárták fel, és látták el alapvető és magas színvonalú elemzésekkel. E forrásfeltárások folyamatos nemzetközi visszhangra találtak, elég csak Lech Szczuczki 1972-ben lengyelül, majd német és magyar nyelven is megjelent monográfiájára utalnunk,³ aki maga is sajtó alá rendezte a német gondolkodó nyomtatásban már megjelent és kéziratban maradt műveinek és leveleinek némelyikét. Hazai környezetben legutóbb Balázs Mihály⁴ és Újlaki-Nagy Réka⁵ foglalkoztak az életmű egyes részleteivel, miközben a 2010-es években főként olasz kutatásokról beszélhetünk, az olaszon⁶ kívül

* A tanulmány elkészítését „A magyar filozófia története a korai újkorban (1570-1710)” című OTKA-projekt (NKFIH-OTKA 137963) támogatta.

¹ KESERŰ Bálint, *Christian Franckens Tätigkeit im ungarischen Sprachgebiet und sein unbekanntes Werk „Disputatio de incertitudine religionis Christianae“* = *Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th Century*, ed. Róbert DÁN, Antal PIRNÁT, Budapest, Akadémiai, 1982, 73–84.

² PIRNÁT Antal, *Arisztotelianusok és antitrinitáriusok*, Helikon, 1971/3–4, 363–392; Uő., *Christian Francken egy ismeretlen munkája*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1983/1–3, 107–119.

³ Lech SZCZUCKI, *W kręgu myślicieli heretyckich*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1972; Uő., *Philosophie und Autorität: Der Fall Christian Francken = Reformation und Frühaufklärung in Polen: Studien über den Sozinianismus und seinen Einfluß auf das westeuropäische Denken im 17. Jahrhundert*, hg. Paul WRZECIONKO, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1977, 157–243; Uő., *Két 16. századi eretnek gondolkodó: Jacobus Palaeologus és Christian Francken*, ford. VARSÁNYI István, SCHULEK Frigyes, Budapest, Akadémiai, 1980, 83–123.

⁴ BALÁZS Mihály, *A nonadorantizmus két kelet-közép-európai módozatáról a 16. században (Martin Seidel és Szymon Budny)*, Keresztény Magvető, 2017/2–3, 287–304; Uő., *Trauzner Lukács „megtérése”* = Uő., *Felekezeti és fikció: Tanulmányok a 16–17. századi irodalmunkról*, Budapest, Balassi, 2006, 109–118.

⁵ ÚJLAKI-NAGY Réka, *Christians or Jews? Early Transylvanian Sabbatarianism (1580–1621)*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2022, főként 27–52; Uő., *Faith, Scripture, and Reason: The Debate between Transylvanian Sabbatarians and Christian Francken*, *Hungarian Historical Review*, 2021/4, 653–674; Uő., *Szombatos kéziratok vitája Christian Franckennel*, *Magyar Könyvszemle*, 2020/4, 287–302.

⁶ Mario BIAGIONI, *Christian Francken e le origini cinquecentesche del trattato De tribus impostoribus*, *Bruniana & Campanelliana*, 2010/1, 237–246; Uő., *Christian Francken e la crisi intellettuale della Riforma* = *Christian FRANCKEN, Opere a stampa*, a cura di Mario BIAGIONI, Roma, Edizione di storia e letteratura, 2014, 6–75.

angol⁷ és francia⁸ nyelvű publikációkkal. Külön említést érdemel Francken nyomtatásban megjelent műveinek új, 2014-ben megjelent kiadása Mario Biagioni szerkesztésében, melynek előszavát a kora újkori valláskritikai gondolkodás kutatásának nemzetközi tekintélye, Gianni Paganini jegyzi.⁹ 2016-ban Biagioni a Brill kiadónál megjelent angol nyelvű monográfiájában Francken olyan nevek mellett kap külön nagy fejezetet, mint Giordano Bruno (1548–1600) vagy John Locke (1632–1704).¹⁰ Bár a jelen sorok szerzője meglehetősen erős kifogásokat fogalmazott meg a libertinizmus 16. századi előzményei és a radikális protestantizmus közötti összefüggést túl szorosra kötő Mario Biagioni értelmezéseivel kapcsolatban, mégis, a Franckenre irányuló kutatói érdeklődést jól jelzi az a tény, hogy az olasz kutatóval folytatott vitánkat közlésre méltónak tartotta a kiváló Campanella-kutató Germana Ernst, a *Bruniana & Campanelliana* című folyóirat azóta sajnos elhunyt főszerkesztője.¹¹

Francken 1552 körül protestáns családban született a Magdeburg melletti Gardelegenben, majd apja katolizálását követve a jezsuiták bécsi novíciátusában tanult; már növendékként Arisztotelész logikai műveit oktatja.¹² Meglehetősen kalandos körülmények között elhagyja a jezsuitákat, majd különböző protestáns körökben tűnik fel Lipcsében, Strassburgban, Baselben és Altdorfban, majd Boroszlóban Dudith András udvarában. Nyughatatlan felekezeti útkeresésének következő állomása Lengyelország, ahol 1584-ben egyrészt publikálja *Praecipuarum enumeratio causarum*¹³ című művét, másrészt ugyanezen év márciusában nyilvános vitát folytat Fausto Sozzinivel.¹⁴ E két mozzanat részletesebb elemzéséről lemondva annyit jegyzünk meg, hogy a forrásaink arról árulkodnak, hogy Francken 1583–84 körül az antitrinitarizmus nonadorantista szárnya felé érdeklődik. Az 1584-es publikáció voltaképpen a nonadorantista szentháromság-tagadás filozófiai programnyilatkozatának tekinthető.

⁷ Martin MULSOW, *Dividualisation and Relational Authorship: from the Huguenot République des lettres to Practices of Clandestine Writing = Religious Individualisation: Historical Dimensions and Comparative Perspectives*, ed. Martin FUCHS et al., Berlin–Boston, De Gruyter, 2020, 475–496.

⁸ Mario BIAGIONI, *Christian Francken et la peur de l'athéisme: De la religion rationnelle au mythe de l'imposture*, La Lettre Clandestine, 2023, 43–58.

⁹ Gianni PAGANINI, *Premessa: Scetticismo e religione in Christian Francken* = FRANCKEN, IX–XVI.

¹⁰ Mario BIAGIONI, *The Radical Reformation and the Making of Modern Europe: A Lasting Heritage*, Leiden, Brill, 2017, 108–134 (a *Christian Francken and the Skepticism of the Sixteenth Century* című fejezet).

¹¹ József SIMON, *Metaphysical Certitude and Plurality of Religions: Christian Francken and the Problem of Philosophical Libertinism in Early Modern Eastern Europe*, *Bruniana & Campanelliana*, 2013/1, 165–177; Mario BIAGIONI, *Christian Francken Sceptical: a Reply to József Simon*, *Bruniana & Campanelliana*, 2013/1, 179–182.

¹² Rövid életrajzi áttekintésem Szczucki összefoglalását követi, vö. SZCZUCKI, *Két 16. századi*, passim.

¹³ Christian FRANCKEN, *Praecipuarum enumeratio causarum, cur Christiani cum in multis religionis doctrinis mobiles sint [...]*, [Krakkó], [Rodecki], [1584]; modern kiadása: SZCZUCKI, *W kręgu*, 256–267; a kiadás beazonosításához vö. Uő., *Két 16. századi*, 101 és az ott hivatkozott irodalmakat.

¹⁴ *Disputatio de adoratione Christi: habita inter Faustum Socinum et Christianum Francken [...]*, Racoviae, Sternacius, 1618.

1585-ös erdélyi tartózkodásának fő teljesítménye Epiktétosz *Enchiridion*jának kolozsvári sajtó alá rendezése, kommentárokkal.¹⁵ 1586 és 1588 között kevés adatunk van a biográfiát illetően, annyi bizonyos, hogy lengyel, cseh és felső-magyarországi helyszíneken bukkan fel Francken. 1589-től ismét Erdélyben találjuk, a kolozsvári antitrinitárius kollégium filozófiai előadójaként, ebbéli hivatásában Enyedi György (1555–1597) volt a felettese az intézmény rektoraként. Vannak adataink kettejük együttműködésére, de kooperációjuk bizonyosan meghaladta a rendelkezésünkre álló forrásokból kiolvasható mértéket;¹⁶ úgy tűnik, hogy kivételes szellemi potenciál összpontosult ekkor a kollégiumban. 1591-ben a jezsuiták nyomására ismét, életében negyedszer is, visszatér a katolikus egyház kebelére Gyulafehérvárra, a teljes fejedelmi udvar jelenlétében. Az 1591 és 1593 közötti életrajzára vonatkozóan ismét kevés adatunk van, talán a küszöbön álló háború miatt hagyja el Erdélyt, és költözik Prágába, valószínűleg Anselm von Vels császári tanácsos pártfogoltjaként. 1598-ban Cesare Speciano (1539–1607) pápai nuncius kíséretében Milánóba megy, ahol az inkvizíció letartóztatja és bebörtönzi. Pere Rómában 1600. február 23-án, hat nappal Giordano Bruno máglyahalála után kezdődik. Annak oka, hogy a Szent Hivatal nem rótt ki rá oly mértékű büntetést, mint itáliai sorstársára, nemcsak annak köszönhető, hogy Francken talán nagyobb kompromisszumkészséget mutathatott Brunónál, hanem annak is, hogy a Hivatal előtt rejtve maradt Francken legradikálisabb művének létezése: a *Disputatio inter Theologum et Philosophum de incertitudine religionis Christianae* című művé. A valamikor 1590 körül Erdélyben, valószínűleg Kolozsvárt keletkezett mű egyetlen, 1594-ben készült másolatát Keserű Bálint fedezte fel Wroclawban;¹⁷ a szöveg Pirnát Antal és Keserű Bálint által készített átiratára támaszkodó modern kiadása és értelmezése¹⁸ arról tanúskodik, hogy Francken e Kolozsvárt írt szövege hallatlanul összetett filozófiatörténeti konstelláció eredménye. Vannak érvek amellet, hogy Francken műve fogalmazza meg az európai filozófiatörténet első teoretikus igényű ateista argumentációját – és ez az álláspont tartható akár a radikális

¹⁵ BALÁZS Mihály, *Új javaslat Christian Francken Epiktétosz-fordításának értelmezésére = Magyar sztoikusok: Tanulmányok az újsztoicizmus magyarországi történetéről*, szerk. BENE Sándor, Budapest, Gondolat, 2024, 87–122; illetve KESERŰ Bálint, *Epiktétosz magyarul – a XVII. század elején*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, III, 1963, 3–25.

¹⁶ 1593 decemberében Enyedi a híres kolozsvári Ms. U. 474-es kézirat (Enyedi-kódex) végén a Cserényi Mihály elleni polémiát azzal zárja, hogy bemásolja Francken néhány korábban megfogalmazott cáfolatának néhány pontját Cserényi teológiai tézisei ellen. A másolatokat felvevő szövegrész egyfelől Enyedi feltétlen intellektuális tiszteletéről árulkodik, másfelől nyoma sincs annak, hogy Francken 1591-es gyulafehérvári katolizálása változtatott volna ezen. Vö. ENYEDI György, *Responsio Michaëlis Chereny de Balasfalva, Assertiones Scholasticas, de Sanctissima et Individua Trinitate*, Academia Română Filiala Cluj-Napoca, Sign. Ms. U. 474, 253–304 (a Francken-másolatok a 304–313. lapokra terjednek ki); valamint János KÁLDOS, unter Mitw. von Mihály BALÁZS, *Ungarländische Antitrinitarier*, II, György Enyedi, Baden-Baden, Körner, 1993, 103–105.

¹⁷ Vö. KESERŰ, *Christian Franckens Tätigkeit*.

¹⁸ SIMON József, *Die Religionsphilosophie Christian Franckens (1552–1610?): Atheismus und radikale Reformation im Frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2008.

valláskritika 1980 és 2010 közöttre tehető kutatási eredményeinek tükrében is.¹⁹ Ennek részletezése meghaladná jelen tanulmány kereteit. Bennünket ezúttal azonban egy másik Francken-mű érdekel.

Pirnát Antal az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1983-as, Klaniczay Tibort 60. születésnapja alkalmából köszöntő, összevont lapszámában publikálta *Christian Francken egy ismeretlen munkája* című tanulmányát.²⁰ Pirnát célja az volt, hogy megtalálja két 1590-es években keletkezett szombatos vitairat – melyek az RMKT kiadásának előkészületei során kerültek elő – polemikus célpontját. Az egyik vitairat Francken fent említett *Disputatio*jával polemizál,²¹ erre vonatkozóan Újlaki-Nagy Réka tanulmányait ajánlom az olvasó figyelmébe.²² A másik, a mózesi teremtetéstörténet kritikájával szemben érvelő vitairat²³ polemikus célpontjának címe Luigi Firpo kutatásai alapján ismert volt,²⁴ azonban magát a szöveget ekkor sikerült beazonosítania Pirnátnak. Utóbbi esetben ugyanis Francken *Argumenta XXII in sacram Mosis historiam* című szövegéről van szó, melyet Pirnát bravúros nyomozással lelt fel a híres heidelbergi kálvinista kontroverzteológus, Franciscus Junius (François du Jon, 1545–1602)²⁵ műveinek posztumusz 1613-as kiadásában.²⁶

Junius 1589-ben adja ki a mózesi teremtetéstörténettel foglalkozó művét²⁷ egy függelékkel, melynek címe: *Confutatio argumentorum XXII, quae olim a Simplicio in sacram Mosis historiam de Creatione fuerunt proposita [...]*²⁸ (Ama 22 argumentum

¹⁹ SIMON József, *Radical Atheism and Scholastic Rational Theology in Christian Francken's 'Disputatio'* (ca. 1590) = *Radical Thinking in the Middle Ages: Acts of the XVth International Congress of the SIEPM, Paris, 22–26 August 2022*, ed. Monica BRINZEI et al., Paris, Brepols, 2025, 1129–1142.

²⁰ PIRNÁT, *Christian Francken*.

²¹ E szöveg A Szentírás panaszolkodása címet viseli, kézírata az Árkosi-kódexben maradt fenn (Ms. U. 1290, vö. *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, ed. Bálint KESERŰ et al., Szeged, [JATE], 1997, 265); modern kiadása: MÁTÉ Györgyi, *A Szentírás apológiája a szombatosok régi könyvében = Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, Szeged, [JATE], 1990, 189–207.

²² ÚJLAKI-NAGY, *Faith, Scripture és Uő., Szombatos vitairatok*.

²³ Mózes prófétának istentől származott bölcseségéről és Arisztotelésznek ez világi bölcseségéről és az embereknek különb-különb okoskodásokról való írás = *Régi magyar költők tára*, XVII/5, Szombatos énekek, s. a. r. VARJAS Béla, Budapest, Akadémiai, 1970, 513–518.

²⁴ LUIGI FIRPO, *Il vero autore di un celebre scritto antitrinitario: Christian Francken non Lelio Socino*, Bollettino della Società di Studi Valdesi, 1958, 51–68.

²⁵ Általában vö. Tobias SARX, *Franciscus Junius d. Ä. (1545–1602): Ein reformierter Theologe im Spannungsfeld zwischen späthumanistischer Irenik und reformierter Konfessionalisierung*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007. – Franciscus Junius 1590-es évekbeli szövegközléseinek az 1560-as évek végi antitrinitárius viták forrásaihoz való viszonyáról lásd BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Budapest, Akadémiai, 1988, 75–80.

²⁶ Franciscus JUNIUS, *Opera Theologica*, Genf, Chouët, 1613, I, 99–120.

²⁷ Franciscus JUNIUS, *ΠΡΩΤΟΚΤΙΣΙΑ, seu creationis a Deo factae, et in ea prioris Adami ex creatione integri & ex lapsu corrupti, historia*, [Heidelberg], [Commelinus], 1589.

²⁸ A fenti műbe foglalt, új lapszámozással induló, 50 oldalnyi terjedelmű függelék teljes címe: *Confutatio argumentorum XXII, quae olim a Simplicio in sacram Mosis historiam de Creatione fuerunt proposita, & hoc nostro seculo ab hominibus prophanis Atheisque recocta imperitis obtruduntur*.

cáfolata, melyeket hajdan Szimplikiosz fogalmazott meg Mózes szent teremtéstörténetével szemben). A függelék közli a Junius számára ismeretlen szerző által állítólag Szimplikiosz írásaiból merített 22 érvének teljes szövegét, majd azok cáfolatára vállalkozik. Mielőtt kitérnénk arra, hogy Junius miként kísérli meg a szerző beazonosítását más műveiben, idézzünk néhány mondatot a 22 argumentum közül az elsőből, Pirnát Antal fordításában:

A filozófusok első érve, amelyet Simplicius említ, a következő: Mózes a Genézis első fejezetében ékes szavakkal leírja, hogy a Nap a negyedik napon teremtett. Csakhogy a nappalok oka a Nap. Miként előzte meg tehát három nap annak megteremtését? Mert azt mondani, hogy három nap múlt el, mielőtt megteremtették a Napot, annyi, mint azt állítani, hogy az okozat előbbi, mint az ok: a fiú megelőzte időben a tulajdon apját; olyan abszurdum, ami még a mesékben sem fordul elő.²⁹

A probléma – azaz a teremtéstörténet nappalok és éjszakák időszakaszaira való bontása már az égitest Nap negyedik napon történt megteremtése előtt – egyáltalán nem új keletű. Már a kappadókiai Nagy Szent Baszileiosz (329/30–379) is bőven foglalkozik a témával a mózesi teremtéstörténethez írt 2., 3. és 6., 378-ban lejegyzett homíliáiban.³⁰ Szintén a kérdés terjedelmes tárgyalását olvashatjuk a filozófiai irodalomban csak *Grammaticus*ként ismert neoplatonistából keresztény gondolkodóvá lett Ioannész Philoponosz 550 körül keletkezett *De opificio mundi* című művében is.³¹ A keresztény apologetika különböző filozófiai álláspontokról megfogalmazott alapvető megoldását veszi át Junius is az érv cáfolata során 1589-ben.³² Eszerint a fényt – és annak szoros összefüggését az őt hordozó elementáris tűz anyagi jellemzőivel – Isten már az első napon megteremtette; majd a sötétséggel időszakaszokat hozott létre, melyben a teremtés további menete lezajlik. A Napot mint a fény vehiculumát, instrumentális okát stb. csak a negyedik nappalon teremti meg Isten, ám ez egyáltalán nem jelent problémát, lévén, hogy a fény filozófiai szempontból nem a Nap égitest testétől, hanem a tűz elementáris anyagi jellemzőitől függ. Valószínűsíthető, hogy az érv megfogalmazásakor Francken is olyan hellénizmus kori vagy kortárs apologetikai irodalomra támaszkodott,³³ mely részletesen ismerteti a pogány keresztényellenes

²⁹ PIRNÁT, *Christian Francken*, 114. Itt és a következőekben Pirnát fordításait a latin eredeti mellőzésével idézem, utóbbiakra lásd Pirnát tanulmányát.

³⁰ VÖ. NAGY SZENT BASZILEIOSZ, *In opificium sex dierum, Homilia VI. De generatione luminarium* = Uő., *Omnia [...], quae ad nos extant, opera [...]*, Basel, Froben, 1552, 6–18, 27–35.

³¹ IOANNÉSZ PHILOPONOSZ, *In Cap. I. Geneseos, de mundi creatione libri septem*, Viennae, Gelbhaar, 1630, 66–74.

³² JUNIUS, *Confutatio*, 3–7.

³³ A kortárs polemikus forrást megerősítheti, hogy már 1584-ben jezsuita forrásból idézi a neoplatonikus Proklosz (412–585) érvét a világ örökkévalósága mellett; SZCZUCZKI, *W kręgu*, 259–260; vö. Benedict PEREIRA, *De communibus omnium rerum naturalium principiis & affectionibus libri quindecim*, Roma, Tramezinus, 1576, 468–469.

álláspontot. Eddigi forráskritikai vizsgálataim alapján ugyanis Francken explicit hivatkozása ellenére sem Szimplikiosztól, a 6. századi neoplatonikus Arisztotelész-kommentátortól veszi át a teremtéstörténet ellen szóló első argumentumot.

Nos, Franciscus Junius feltűnő módon nem jelöli meg az általa közreadott mű szerzőjét 1589-ben, noha már az egész teremtéstörténet-magyarázatát bevezető, Rákóczi Zsigmondnak címzett ajánlásban egyértelművé teszi véleményét az általa közölt szövegre vonatkozóan:

Azután pedig, mivel a Sátán, akinek egy bizonyos denevér szolgája egynehány esztendeje kiindult, hogy a sötétségben körülrepkedje a hatalmasok házait, és hogy lerontsa az erőtlének hitét, *főként azon a vidéken* [scil. Észak-Magyarországon – S. J.] igyekszik a Szentírás igazságát megrendíteni, csatoltam még előbbi iratomhoz ugyane tárgyról egy kis könyvecskét, amelyben előadom ennek Simpliciusból és a filozófusok söpredékétől merített argumentumait, és szembe helyezem azokkal az Isten ígéből és annak helyes értelmezéséből merített szent válaszokat az isteni igazság megvilágítására.³⁴

A mű további elemzése helyett forduljunk immár ahhoz a kérdéshez, hogy Junius miként azonosítja be Franckent mint az *Argumenta XXII* szerzőjét, miközben az általa közölt szöveg nem tünteti fel szerzőként a német gondolkodót. Pirnát Junius három, 1590 és 1592 között kiadott művére hivatkozik, amelyekben a kálvinista teológus a lengyel és litván területeken terjedő antitrinitárius munkák cáfolatát nyújtja.³⁵ Az 1590-ben publikált első mű ajánlásában még csak sejtésként fogalmazza meg, hogy a *Praecipuarum enumeratio causarum* című, Krakkóban megjelent Francken-mű szerzője azonos az *Argumenta XXII* című, szerzőjét fel nem tüntető szöveg alkotójával.³⁶ Egy évvel később, 1591-ben Junius a *II. defensio* előszavában is bőségesen értekezik az első *defensio* megírásának körülményeiről, majd Francken *Praecipuarum enumeratio causarum* című művével kapcsolatban a következőt jegyzi meg az 1591-es kiadványban: „Bizonyosan megtudtam, hogy szükségképpen ugyanaz okádta ki magából Mózes és a teremtéstörténet ellen azokat az argumentumokat, amelyeket két évvel ezelőtt megcáfoltam, mint aki ennek a mocskos és istentelen könyvecskének is a szerzője.”³⁷

³⁴ PIRNÁT, *Christian Francken*, 109. (Pirnát Antal fordítása.)

³⁵ FRANCISCUS JUNIUS, *Defensio catholicae doctrinae de s. trinitate personarum in unitate essentiae Dei* [...], I–III, Heidelberg, Comelinus, 1590–1592. – Jelen tanulmány keretei között nem térhetünk ki arra a filológiai problémára, hogy Junius e műveiben Francken nevének említése nélkül ír a *Praecipuarum enumeratio causarum* szerzőjéről, miközben az 1584-es krakkói nyomtatvány címlapja kifejezetten feltünteti a német filozófus nevét. Pirnát mindenesetre anonim nyomtatványnak tartja az 1584-es kiadványt, vö. PIRNÁT, *Christian Francken*, 108.

³⁶ Az ezen a ponton nyilvánvalóan felmerülő kérdést, hogy miként kerülhetett Juniushoz az *Argumenta XXII* anonim *kézirata*, tanulmányom második felében tárgyalom.

³⁷ PIRNÁT, *Christian Francken*, 108. (Pirnát Antal fordítása.)

Úgy tűnik tehát, hogy Junius fokozatosan azonosítja be az *Argumenta XXII* szerzőjét az 1590-es és 1591-es évek során publikált antitrinitarizmus-ellenes szövegeinek előszavaiban, jóllehet soha nem említi név szerint Christian Franckent. Ahogy arra Junius is felhívja olvasói figyelmét, a két szöveg – azaz a 22 szimplikioszi argumentum és a *Praecipuarum enumeratio causarum* – tartalma meglehetősen különbözik, ezek alapján egyáltalán nem világos az összefüggés; talán ezért is hezitál pontosan megnevezni Franckent, akinek neve szerepel a lengyelországi nyomtatvány címoldalán. Míg az 1584-es Francken-mű talán a skolasztikus filozófia módszereit tűnik ötvözni a radikális protestantizmus kulturális attitűdjével, addig a 22 argumentum kifejezetten a *hellénizmus kori* platonista kereszténységkritika forrásait használja a kozmológia területén, mellőzve a szentháromságtani spekulációk, illetve a János-evangélium prológusának klasszikus antitrinitárius témáit. Bár a radikális valláskritikai attitűd mindkét művet jellemzi, módszerében és tartalmában meglehetősen távol állnak egymástól az argumentációk. Másként fogalmazva – és megerősítve Pirnát sejtését –, Juniusnak minden bizonnyal *személyes információi* voltak a felső-magyarországi intellektuális helyzetről az 1580-as évek végén. Ezen információk forrását valószínűleg a heidelbergi egyetem ama magyar peregrinusai között kell keresnünk, akiknek külföldi tanulmányát annak a Rákóczi Zsigmondnak a támogatása tette lehetővé, és akinek Junius a 22 pszeudo-szimplikioszi argumentumot tartalmazó nyomtatványt ajánlja 1589 márciusában.

Sárközi Bálint

Pirnát a saját bevallása szerint a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában jutott hozzá Junius teológiai traktátusainak 1613-ban Genfben kiadott gyűjteményéhez.³⁸ Ma azonban különböző portálokon, például a *Post-Reformation Digital Library* honlapján is hozzáférhető az 1589-es kiadás. Az eredeti heidelbergi kiadás kézhez – illetve képernyőre – vétele fontos további információkkal szolgál számunkra. A 22 argumentum és azok Junius-féle cáfolatai után ugyanis egy tíz disztichonból álló üdvözlő verset olvashatunk „a nagylelkű hős, Rákóczi Zsigmondhoz, saját mecénásához” (*Ad magnanimum heroem Sigismundum Rakoczium, Moecenantem suum*). A szöveget Valentinus Sarkozius Ungarus, azaz a magyar Sárközi Bálint jegyzi. Pirnát forrása, Junius műveinek 1613-as genfi összkiadása érthető módon *elhagyja* Sárközi verssorait.³⁹

Sárközi Bálintról Szabó András kutatásai alapján⁴⁰ tudjuk, hogy 1587 októberében iratkozik be a wittenbergi egyetemre Rákóczi Zsigmond alumnusaként, majd

³⁸ Vö. a 26. jegyzettel!

³⁹ Az üdvözlő költemény szövegének közlésétől eltekinthetünk azzal a megjegyzéssel, hogy Sárközi sorai kifejezetten utalnak a verset megelőző szövegre, amint arról a következő részlet árulkodik: „Fusius haec docto percenset Iunius ore; / Hoc tibi qui merito iure dictavit opus” (Bővebben veszi mindezt számba tudós nyelvezettel Iunius, / aki e művet joggal ajánlotta neked).

⁴⁰ *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*, szerk. SZABÓ András, Szeged, JATE, 1989, 119–123; Uő., *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613*, Budapest, Balassi, 2017, 216–217.

1588. november elsején immatrikulál Heidelberg egyetemén. 1591-ben már biztosan az egri kollégium rektora, ettől kezdve azonban szem elől veszítjük alakját. Ismerjük három levelét Johann Jacob Grynaeushoz, valamint a wittenbergi magyar társaság előtt előadott filozófiai szónoklatának nyomtatott verzióját *A világegyetem első elve elgondolásának módjáról*.⁴¹

Az 1589-ben Heidelbergben, az *Argumenta XII* szövegközlése után Junius művének zárásaként nyomtatott szöveg nagyban valószínűsíti, hogy Junius számára Sárközi közvetítette ki a mózesi teremtetésen bírálatát tartalmazó értekezést, minden bizonnyal kéziratos formában. Ez az adat azonban sokkal nagyobb jelentőséggel bír a kora újkori magyar eszmetörténet számára annál a pusztá megállapításnál, hogy a 22 argumentum esetleg már Sárközi útipoggyászában lehetett akkor is, amikor elindult a wittenbergi egyetemre (az sem zárható ki persze, hogy időközben küldték utána). Ugyanis Sárközi wittenbergi szónoklatában a korszak egyik kiemelkedő filozófiai kísérletét kell tisztelnünk, legalább is a kora újkori magyar eszmetörténet szempontjából. A Marsilio Ficino (1433–1499) különböző műveinek parafrázisai között kifejtett metafizikai koncepcióba Sárközi nem habozik beilleszteni Giordano Bruno (1548–1600) bizonyos szövegrészleteit.⁴² Arról a Giordano Brunóról van szó, aki életében egyetlen alkalommal kap egyetemi katedrát, mégpedig Wittenbergben 1586 ősze és 1588 tavasza között,⁴³ abban az időszakban tehát, amelyre a wittenbergi magyar *coetus* virágkorát tesszük. Azon túlmenően, hogy Bruno wittenbergi korszakát megelőző publikációinak jelenléte Sárközínél filológiai tény, az itáliai gondolkodó wittenbergi előadásanyagát is bedolgozta a Forgách Mihály (1569–1603) vezette magyar társaság jelenlétében előadott szónoklatba. Sárközi filozófiai teljesítményének érzékeltetésére ezúttal csupán egyetlen mondatot idézek, melyben a magyar szerző a Bruno által is osztott szinkretikus filozófiaeszmény jegyében az arisztotelészi „első mozgató”-érvet levezető kozmológiai-metafizikai tárgyalást is bevonja a szónoklatába a *Metafizika* 12. könyvéből:

Mert (hogy egy hasonlattal világítsam meg a dolgot) nem más a helyzet a világokkal, amelyek, noha változatosságuknak megfelelően változatos felteteleket, sőt gyakran ellentétes elveket vesznek fel, mégis kinyilvánítják,

⁴¹ SÁRKÖZI Bálint, *Oratio de modo considerationis primi principii ex natura & dispositione universi: Quatenus videlicet congruere & cum ipsa revelatione possit*, Wittenberg, Crato, 1588. Vö. SIMON József, *Sárközi Bálint a világegyeterről = Janus Pannonius, Vitéz János és a humanista hagyomány továbbélése (1450–1630)*, szerk. SZILÁGYI Emőke Rita, BAJÁKI Rita, Budapest, Reciti, 2023, 263–276; valamint Uő., *Between Ficino and Bruno: Bálint Sárközi's Wittenberg Oration from 1588*, Bruniana & Campanelliana, 2023/2, 413–431.

⁴² E téma részletes filológiai elemzését lásd tanulmányomban: SIMON, *Between Ficino and Bruno*.

⁴³ A wittenbergi korszak értékelése rendkívül összetett a Bruno-filológiában, a releváns publikációk közül a következőkre hívom fel a figyelmet: *Giordano Bruno in Wittenberg 1586–1588: Aristoteles, Raimundus Lullus, Astronomie*, ed. Thomas LEINKAUF, Pisa–Roma, Istituti editoriali e poligrafici internazionali, 2004; valamint Valentina LEPRI, *Giordano Bruno Teacher at Wittenberg and the Rar. 51*, *Archivum Historii Filozofii i Myśli Społecznej*, 2012, 83–94.

hogy minden létezésnek csak egyetlen rendje, valamint egyetlen szerzője és princípiuma van; nem másként van ez, mondom, mint egy hadseregben, ahol különböző rendek vannak, de csak egyetlen vezér és parancsnok, vagy mint egy háztartásban és családban, ahol egyetlen családfőt ismernek el és szolgálnak.⁴⁴

Az idézetben nem a világ és a világok (naprendszerek? antik égövek?) egyetlen alapelve történeti visszavezetésének gondolatára kell felfigyelnünk, hanem arra a megfogalmazásra, hogy a világok „változatosságuknak megfelelően változatos, sőt gyakran *ellentétes* feltételeket vesznek fel”. Az égövek számának klasszikus, az első mozgatatlan mozgató-tárgyalást levezető arisztotelészi témáját felváltja a különböző világok végtelen változatosságának gondolata, és ez a végtelen változatosság lesz visszavezetve egyetlen elvre – talán a brunói monizmus hatása alatt. Sárközi filozófiai szinkretizmusa tehát nemcsak a ficinói platonista kozmológia, hanem az arisztotelészi világkép felől is kísérletet tesz a brunói kozmológia irányába történő nyitásra.

Sárközi intellektuális teljesítményének megítélése érdekében meg kell jegyeznünk, hogy a nála látható Bruno-recepció talán nem csak a magyar eszmetörténet számára bír kimagasló jelentőséggel. Egyre inkább úgy tűnik, hogy nincs ismeretünk jelenleg ilyen típusú kortárs német befogadásról a wittenbergi korszakban, ami azt eredményezi, hogy a teljes Bruno-filológia jelenlegi állása szerint méltán helyezhetjük Sárközi kísérletét Bruno angliai recepciója mellé az 1580–90-es években, melyet a nolai filozófus sikerületlen oxfordi kalandja vált ki.⁴⁵ Sárközi kimagasló intellektuális teljesítményét mutatja egyfelől az, hogy alig érkezik meg 1587 őszén Wittenbergbe, a következő év augusztusában már kész filozófiai traktátust publikál a Bruno wittenbergi műveit is kiadó Zacharias Krafft-nál. Másfelől Bruno 1587–88-ban még nem az európai felvilágosodás ama mártírja, melyet nagyjából a 18. századi német filozófiatörténeti összefoglalások⁴⁶ és egyéb reflexiók hoznak létre és örökítenek tovább a német klasszikus idealizmus és az egész európai modernitás kulturális identitása számára. Egészen kifinomult és explicit filozófiai ízléssel kell számolnunk akkor, amikor Sárközi Brunót választja ki mintájául wittenbergi oktatói közül. Mindez annak fényében bír különös jelentőséggel, hogy a wittenbergi magyar hallgatókra jellemző kriptokálvinista orientációval szemben Bruno helyi pártfogói kifejezetten a lutheri ortodoxia szárnyához tartoztak.

⁴⁴ „Haud aliter enim (ut similitudine rem declarem) haec universa, licet pro eorum varietate varias suscipere videantur conditiones, imo saepe rationes contrarias, non inquam aliter unum ordinem, & deinceps unum authorem, & principium omnis subsistentiae agnoscunt, quam exercitus aliquis, in quo diversi sunt ordines, unum principem sive ducem, tota domus totaque familia unum patrem familias observat & recognoscit.” SÁRKÖZI, *Oratio*, 13. – A hadsereg és a háztartás metaforáinak forrása: ARISZTOTELÉSZ, *Metafizika*, 1075a14–15 és 1075a19–21.

⁴⁵ Vö. Andrew D. WEINER, *Expelling the Beast: Bruno's Adventures in England*, *Modern Philology*, 1980/1, 1–13.

⁴⁶ Lásd például Leo CATANA, *The Exposition of Bruno in Brucker's "Historia Critica philosophiae"*, *Bruniana & Campanelliana*, 2006/2, 537–545.

Néhány tanulság

Ott tartunk tehát, hogy van egy besorolhatatlan szabadgondolkodónk, Christian Francken, aki épp Szokoli Miklós kisvárdai udvarában tartózkodik a szikszói csatától és Rákóczi Zsigmond nevétől hangos 1588-as év őszén, akkor, amikor Sárközi Bálint beiratkozik a heidelbergi egyetemre, poggyászában a Francken névvel el nem látott *Argumenta XXII* kéziratával, amelyet hamarosan átnyújt Franciscus Juniusnak, a kor híres kálvinista kontroverzteológusának, aki elkészíti a mű cáfolatát, és az eredeti szöveggel együtt kiadja 1589 tavaszán, akkor tehát, amikor Francken életében immár második alkalommal is megkezdí filozófiai lektori tevékenységét a kolozsvári antitrinitárius kollégiumban. Kultúrpolitikai és konfesszionális szempontból Sárközi és Francken között éles határvonal húzható. Míg Francken számára még az antitrinitarizmus Sozzini által képviselt válfaja sem volt elfogadható, addig Sárközi nyíltan a heidelbergi katekizmus határain belül definiálja önnön felekezeti hovatartozását – és teszi ezt a legkifinomultabb eszközökkel. Csak egy példa ez utóbbi eljárására: *Oratiójának* Rákóczi Zsigmondhoz címzett ajánlásában a Platónról vett idézeteket *nem* annak a Ficinónak a fordítása⁴⁷ szerint idézi latinul, akinek műveit szinte az utolsó betűig ismeri, hanem a nyíltan kálvinista kultúrpolitikai pozíciókat érvényesítő és pedagógiai célokat megfogalmazó 1578-as, Jean de Serres-féle fordításból veszi.⁴⁸ Amikor Francken a hellénizmus kori keresztényellenes újplatonizmus szövegeit eleveníti fel a mózesi teremtéstannal szemben, akkor egy nyilván már meghaladott kozmológiai álláspont felől kritizálja a keresztény kozmogóniát. Francken filozófiai szempontból metafizikai beállítottságú, a kinyilatkoztatás kozmológiai jellegű kritikája nem mutat olyan mértékben modern elemeket, mint amilyeneket Sárközinnél figyelhetünk meg, aki persze gondosan ügyel arra, hogy ne kerüljön konfliktusba a kor kálvinista főáramával. Amennyiben Franckennél a metafizikai radikalitást értékeljük – nyilvánuljon meg az akár egy nonadorantista teológiával kompatibilis racionális istentanként, amint azt a Sozzinival történt konfliktus és az *Enumeratio* mutatja 1584-ben, vagy akár a filozófiai istenérvek cáfolataként, mint az 1590 körül keletkezett *Disputatio*ban –, és szemet hunyunk kozmológiai archaizmusai felett; akkor, megfordítva, Sárközinnél annak felismerését tarthatjuk nagyra, hogy a platonista abszolútum végtelen instanciációinak gondolatát képes elmozdítani a világ Bruno-féle végtelenségének irányába, miközben szövegalkotó stratégiája mindvégig szigorúan a kálvinista ortodoxiához történő ragaszkodás jegyében működik. Nem biztos, hogy e második teljesítmény elmarad az előzőtől.

Nem tudjuk, hogy Sárközi miként vélekedett Francken valláskritikai gondolatairól, miközben bizonyosra vehetjük, hogy nem olvasatlanul vitte magával Wittenbergbe, majd tovább Heidelbergbe azokat. Másfelől nincs jogunk megkérdőjelezni Sárközi

⁴⁷ Sárközi számos 16. századi kiadásra támaszkodhatott volna, például *Omnia divini Platonis opera translatione Marsilii Ficini [...]*, Basel, Froben, 1551.

⁴⁸ *Platonis opera quae extant omnia: Ex nove Ioannis Serrani interpretatione [...]. Henr. Stephani [...]* multorum contextus Graeci emendatio, Genf, Stephanus, 1578.

kálvinista kulturális öndefinícióját akkor sem, ha bizonyára érzékelt azokat a filozófiai feszültségeket, melyek a Junius-féle Francken-cáfolatok és saját, Ficino és Bruno közé pozicionálható filozófiai álláspontja között feszültek. Egyetlen tanulságot mindenképp leszűrhetünk: a 16. század utolsó két évtizedének magyar gondolkodóit jellemző vallási-konfesszionális útkeresés hallatlan színes értelmiségi világot tár fel számunkra; e világot sokkal inkább jellemzi az adott felekezeti keretek szabad kezelésmódja, semmint a modernitáshoz vezető út – nyilván utólagosan megkonstruált – monolitikus jellege.

Végül egy biográfiai jellegű epilógus. Franckent 1598-as, Milánóban történt letartóztatása után, 1599 decemberében szállítják át az inkvizíció római börtönébe.⁴⁹ Rómában, e szerencsétlen körülmények közepette, talán megismerkedhetett Giordano Brunóval, ez utóbbi életének 1600. február 17-ig tartó, utolsó heteiben. Mindenesetre Francken valószínűleg nem volt annak tudatában, hogy rabtársának egykori lelkes tanítványa volt az, akinek közvetítésével saját – 1588–89 körül, a mózesi teremtetéstörténettel szemben megfogalmazott – értekezése kiadásra került mintegy tizenegy évvel korábban Heidelbergben.

SIMON JÓZSEF

habilitált egyetemi docens

Szegedi Tudományegyetem BTK, Filozófia Tanszék

simon.jozsef@szte.hu

Christian Francken and Bálint Sárközi

Abstract: In 1589, the Calvinist Franciscus Junius published Christian Francken's *Argumenta XXII* in Heidelberg for polemic purposes. The paper attempts to clarify the circumstances under which the manuscript of Francken's work, probably written in Hungary, was transmitted to the Heidelberg theologian. A new philological data strongly suggests that Bálint Sárközi, an alumnus of Zsigmond Rákóczi, played a crucial role in this mediation. Sárközi's person, a Calvinist with an exceptional philosophical education, enables us to raise certain questions about the philosophical orientation of Calvinist as well as radical Protestant authors in the Late Renaissance period of Hungary.

Keywords: Radical Protestantism, Calvinist Orthodoxy, philosophy of nature, Giordano Bruno

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

⁴⁹ SZCZUCKI, *Két 16. századi*, 120–123; vö. MOLNÁR Antal, *Az inkvizíció börtönében = Redite ad cor: Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*, szerk. KRÁSZ Lilla, OBORNI Teréz, Budapest, ELTE Eötvös, 2008, 485–497; valamint legújabban UÖ., *Un filosofo in prigione: Christian Francken e l'Inquisizione romana (1598–1610?) = L'Inquisizione Romana nuove ricerche nuove prospettive – Studi per Agostino Borromeo*, ed. Patrick DESCOURTIEUX et al., Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 2025, 139–155.